आश्रयात्सद्मपर्यायशयवासिसदादयः । वध्याद्रिद्वेषिजिद्घातिध्रुग्रिपुध्वंसिशासनाः ॥ १०
अप्यन्तकारिदमनदर्पच्छिन्मथनादयः । विवक्षितो हि संबन्ध एकतोऽपि पदात्ततः ॥ ११
प्राक्प्रदर्शितसंबन्धिशब्दा योज्या यथोचितम् । दृश्यते खलु वाह्यत्वे वृषस्य वृषवाहनः ॥ १२
स्वत्वे पुनर्वृषपतिर्धार्यत्वे वृषलाञ्छनः । अंशोर्धार्यत्वेऽशुमाली स्वत्वेऽशुपतिरंशुमान् ॥ १३
वध्यत्वेऽहेरहिरिपुर्भोज्यत्वे चाहिभुक्शिखी । चिह्नैर्व्यक्तैर्भवेद्व्यक्तेर्जातिशब्दोऽपि वाचकः ॥ १४
तथाह्यगस्तिपूता दिग्दक्षिणाशा निगद्यते । अयुग्विषमशब्दौ त्रिपञ्चसप्तादिवाचकौ ॥ १५

गामिप्रभृतयः तद्वतां वाह्यवतां वाहयितॄणां नाम आहुः ॥ यथा—वृषगामी, वृषयानः, वृषासनः, शंभुः ॥ तस्य हि वृषो यानम् इति रूढिः ॥ आदिशब्दाद् वृषवाहन इत्यादयोऽपि ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा—'नरवाहनः कुबेरः' तथा 'नरगामी, नरयानः' इति ॥" इति विवृतिः. ९. "ज्ञातेयसंबन्धे यथा—ज्ञातिः स्वजनः, तद्वाचिनः शब्दात् परे स्वस्रादयस्तद्वतां ज्ञातेयवतां ज्ञातीनां नाम आहुः ॥ स्वस्रादीनां च ज्ञातिविशेषवाचित्वाज्ज्ञातिविशेषादेव प्रयोगो यथा—यमस्वसा यमुना । हिमवद्दुहिता गौरी । चन्द्रात्मजो बुधः । गदाग्रज इन्द्रावरजश्च विष्णुः । यमादयो हि यमुनादीनां भ्रात्रादिज्ञातय इति रूढिः ॥ आदिशब्दात्सोदरादयो गृह्यन्ते ॥ यथा—कालिन्दीसोदरो यमः ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा 'यमुना यमस्वसा', 'तथा शनिस्वसापि ॥" इति विवृतिः.

१. "आश्रयाश्रयिसंबन्धे यथा—आश्रयो निवासः तद्वाचिनः शब्दात् परे सद्मपर्यायाः शयवासिसदादयश्च तद्वताम् आश्रयवताम् आश्रितानां नाम आहुः ॥ यथा—द्युसद्मानः, द्युसदनाः, दिवौकसः । दिवशब्दो वृत्तावकारान्तोऽप्यस्तीति । द्युवसतयः, दिवाश्रयाः, द्युशयाः, द्युवासिनः, द्युसदः, देवाः ॥ द्यौः स्वर्गः, स च तेषामाश्रयः इति रूढिः ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । नहि भवति यथा द्युसद्मानो देवाः, तथा भूमिसद्मानो मनुष्याः इति ॥" इति विवृतिः. २. "वध्यवधकभावसंबन्धे यथा—वध्यो घात्यः तद्वाचिनः शब्दात् परे भिदादयः अन्तकार्यादयोऽपि तद्वतां वधकानां नाम आहुः ॥ यथा—पुरभित्, पुरद्वेषी, पुरजित्, पुरघाती, पुरध्रुक्, पुरारिः, पुरध्वंसी, पुरशासनः, पुरान्तकारी, पुरदमनः, पुरदर्पच्छित्, पुरमथनः, शिवः ॥ 'तस्य हि पुरो वध्याः' इति रूढिः ॥ आदिशब्दात्—पुरदारी, पुरनिहन्ता, पुरकेतुः, पुरहा, पुरसूदनः, पुरान्तकः, पुरजयी, इति । वध्य इति वधार्हमात्रेऽपि । तेन—कालियदमनः, कालियारिः, कालियशासनः, विष्णुः' इत्यादयोऽपि गृह्यन्ते ॥ 'कविरूढ्या' इत्येव । तेन कालियदमनादिवत् 'कालियघाती' इति न भवति ॥" इति विवृतिः. ३. "उक्ताः स्वस्वामित्वादयः संबन्धाः । ते च यथा भिन्नद्रव्याश्रयास्तथैकद्रव्याश्रया अपि भवन्ति इति दर्शयितुमाह—विवक्षानिबन्धनो हि संबन्धः, तत एकस्मादपि वृषादेः संबन्धिपदात् परे संबन्धान्तरनिबन्धना वाहनादयः शब्दा यथोचितं प्रयुज्यन्ते ॥" इति विवृतिः. ४. एतदेवाह—वाह्यवाहकभावसंबन्धे विवक्षायां यथा—'वृषवाहनो रुद्रः' इति भवति । तथा स्वस्वामिभावसंबन्धविवक्षायां 'वृषपतिः' ॥ धार्यधारकभावसंबन्धविवक्षायां च 'वृषलाञ्छनः' इत्यपि ॥ धार्यधारकसंबन्धविवक्षायां यथा—'अंशुमाली रविः' इति भवति । तथा—स्वस्वामिभावसंबन्धविवक्षायाम् 'अंशुपतिः, अंशुमान्' इत्यपि ॥ तथा—वध्यवधकभावसंबन्धे यथा—'अहिरिपुर्मयूरः' । तथा—भोज्यभोजकभावसंबन्धे 'अहिभुक्' इत्यपि भवति ॥" इति विवृतिः. ५. "संबन्धनिबन्धनां व्युत्पत्तिमुक्त्वा व्युत्पत्त्यन्तरमाह—चिह्नैर्विशेषणैर्व्यक्तैर्निःसंदेहैर्जात्यभिधायकोऽपि शब्दो व्यक्तेर्वाचको भवेत् । व्यक्तेर्नामतां यातीत्यर्थः ॥ तथाहीत्यादिनोदाहरणमाह—अगस्तिना ऋषिविशेषेण पूता स्वस्थित्या पवित्रिता इति व्यक्तं चिह्नम् । तेन चिह्नितो 'दिक्' इति जातिशब्दो दक्षिणाशाया व्यक्तेरभिधायी भवति ॥ एवं 'सप्तर्षिपूता दिक् उत्तराशा,' 'अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिश्चन्द्रः' इत्यादयोऽपि ॥" इति विवृतिः. ६. "व्युत्पत्त्यन्तरमाह—त्रि-पञ्च-सप्तादिस्थाने अयुग्-विषम-शब्दौ त्रिनेत्रादिपदेषु योजनीयौ । यथा—त्रिनेत्रः, अयुग्नेत्रः, विषमनेत्रश्च शंभुः ॥ पञ्चेषुः, अयुग्गिषुः, विषमेषुश्च कामः । सप्तपलाशः, अयुक्पलाशः, विषमपलाशश्च सप्तपर्णः ॥ आदिशब्दात् नवशक्तिः, अयुक्शक्तिः, विषमशक्तिश्च शंभुः ॥ एवं त्र्यक्ष-पञ्चबाण-सप्तच्छदादिष्वपि ॥" इति विवृतिः.

Digitized by Google